

Tid för radiolyssnandets historia

MARIE CRONQVIST*

Lunds universitet

Barnen på Fredhälls folkskola sitter uppradade i aulan. Vi skriver den 30 oktober 1950 och det är dagen efter Gustaf V:s bortgång. En radio har placerats centralt på en stol på podiet. Alla väntar in direktsändningen i vilken ecklesiastikminister Josef Weijne ska hålla ett minnestal över konungen. Läraren längst till höger i bild (s. 479) säger något. De allra flesta av barnen ser ut att lyssna uppmärksamt och åtminstone några av dem tycks tagna av stundens allvar. En pojke på främre raden verkar mer intresserad av fotografen som just tar en bild. Pojkens riktade blick, lite under lugg, påminner om att kameran är ett annat viktigt medium i rummet, förutom den radio som står på podiet och som barnen strax ska vända sin uppmärksamhet mot.

I år, 2022, inleds i Storbritannien 100-årsminnet av radion som medieinstitution. Som teknisk innovation är den några decennier äldre, men 1922 grundades BBC (British Broadcasting Corporation) som kom att sätta standarden för den statliga public service-modell vilken snart spred sig till en rad andra länder, däribland Sverige. Jubileer av detta slag är väldigt sällan skådeplatsen för nya forskningsfronter eller kritiska perspektiv, och i detta fall är det fråga om ännu en mäktig medieinstitution som tar tillfället i akt att framhäva sin centrala roll i skapandet av det moderna samhället.¹ Men just mot bakgrund av detta är det intressant att vi inom den radiohistoriska forskningen samtidigt kan spåra helt andra och vitala trender. Från att ha varit ett i hög grad monomedialt och mediecentriskt forskningsfält, det vill säga ett med starkt fokus

* Docent i historia och universitetslektor i mediehistoria och journalistik

1. Firandet har, förutom finansieringen av nya forskningsprojekt och utgivandet av en ny officiell historik, genererat en egen portal på BBC:s hemsida, <<https://www.bbc.co.uk/100>> (hämtad 2022-01-13). Se även David Hendy, *The BBC: A people's history* (London 2022).

på rundradion som nationellt massmedium och dess utveckling som medieinstitution,² har fältet nu fått bereda plats också för andra perspektiv.

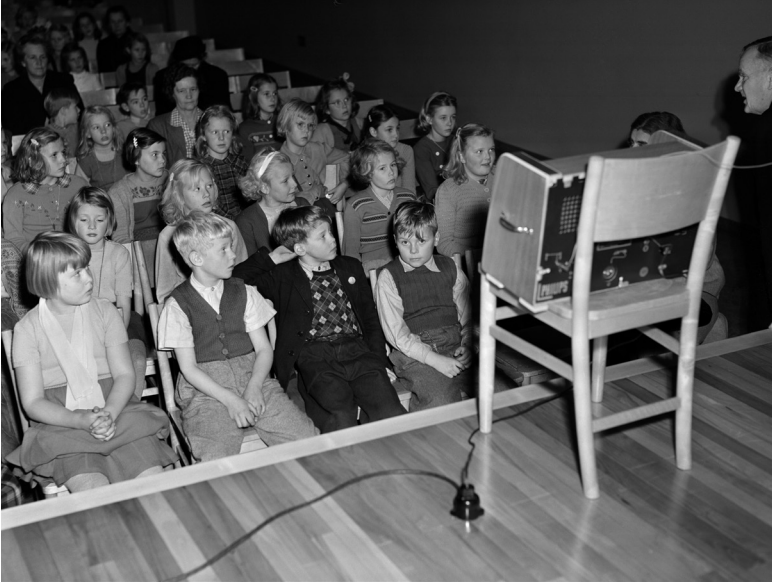
Ett tydligt tecken på nyorienteringen är att även om den internationellt tongivande brittiska och nordamerikanska radiohistoriska forskningen i vanlig ordning tenderar att fokusera på utvecklingen i de egna länderna Storbritannien och USA, så är transnationella perspektiv på frammarsch.³ Ett annat tecken som kan skönjas är en förskjutning i forskningsläget från *history of sound* till *history of listening*, från medieinnehåll till medieupplevelse. Om vi applicerar tankegången på bilden av barnen från Fredhälls folkskola, så är det barnens erfarenhet, inte vad som sändes i radion, som står i analysens fokus. För den som vill är detta del i en mer kulturhistorisk ingång i mediehistorien; medan ljudet är ett tekniskt-fysikaliskt fenomen, så är lyssnandet en kulturell och situationsbunden aktivitet, formad av en eller flera åhörare. Men förskjutningen från radions utsända ljud till den aktivt deltagande publiken har också sin parallell inom medie- och kommunikationsvetenskapen, där det ibland talas om "icke-mediecentriska mediestudier". Benämningen kan förefalla paradoxal, men signalerar tydligt betydelsen av att placera det sociala och kontextuella framför det mediespecifika, och det materiella och infrastrukturella framför medieinnehåll och budskap.⁴

En av företrädarna för radiolyssnandets historia, mediehistorikern Kate Lacey, framhåller att trots att själva begreppet *audience* pekar ut just den aktiva lyssnandepraktiken, så har lyssnandet traditionellt varit en förvånansvärt nedtonad kategori i mediehistoriska analyser till för-

2. Brittiska standardverk på området är Asa Briggs, *The history of broadcasting in the United Kingdom*, vol. 1–5 (London 1965–1995); Paddy Scannell & David Cardiff (red.), *A social history of British Broadcasting*, vol. 1. 1922–1939, *Serving the nation* (London 1991). Den omfattande forskning som bedrevs under 1990-talet inom ramen för forskningsprogrammen om etermedierna i Sverige bär en liknande prägel. Den bok som här tydligast närmar sig receptionspektivet är Birgitta Höjer, *Det hörde vi allihop! Etermedierna och publiken under 1900-talet* (Stockholm 1998).

3. Nätverket "Entangled media histories (EMHIS)" samt det HERA-finansierade forskningsprogrammet "Transnational radio encounters (TRE)" är några initiativ. Se Marie Cronqvist & Christoph Hilgert, "Entangled media histories: The value of transnational and trans-medial approaches in media historiography", *Media History* 23:1 (2017) s. 130–141; Golo Föllmer & Alexander Badenoch (red.), *Transnationalizing Radio Research* (Bielefeld 2018).

4. Se t.ex. David Morley, "For a materialist, non-media-centric media studies", *Television & New Media* 10:1 (2009) s. 114–116.

Skolbarn i Fredhälls folkskola (Fredhällskolan, Stockholm) lyssnar på statsrådet Weijnes minnestal om Gustaf V i radio. Fotograf: Gunnar Lantz 1950. Fotonummer SvD 27252, Stockholms stadsmuseum.

mån för analyser av publikers som läser eller tittar.⁵ Inte heller i forskningen på det bredare tvärvetenskapliga fältet *sound studies* har lyssnandet stått i centrum, åtminstone inte i historiskt orienterade analyser. Här har betoningen snarare legat på utvecklingen av ljudets reproduktionsteknologier eller historisk akustik, om än orden *hearing* eller *listening* kan förekomma.⁶

Lacey ser tydliga samband mellan uppsvinget för lyssnandets historia och dagens digitala medielandskap, där vårt multisensoriska umgänge med medier präglas i minst lika stor utsträckning av en örats som av en ögats kultur med poddar, strömmande musik och ljudböcker. Som så ofta är det reflektioner över vår egen samtids digitala medier som öppnar upp för angelägna, alternativa mediehistorier. Digitala kulturer frammanar nya frågor om förflutna publikers mediedeltagande och problematiserar den tidigare så distinkta skillnaden mellan tal och skrift.⁷ Podd- och ljudbokslyssnandet aktiverar litteratur- och språkvetaren Walter Ongs klassiska diskussion om övergången mellan muntlig och skriftlig kultur, men också resonemang om de eventuella kognitiva förändringar som övergången från tryckpressens tidevarv till digital medietransfer och konvergenskultur har inneburit. Detta har bland annat föranlett några forskare att i en parafra på Marshall McLuhans "Gutenberggalax" tala om "Gutenbergparentesen", ett 500-årigt tryckkulturellt undantagstillstånd i muntlighetens och lyssnandets mångtusenåriga historia i vilken nedskrivning och läsande inte är fundamentet för förmedling av information och kunskap.⁸

5. Kate Lacey, *Listening publics: The politics and experience of listening in the media age* (London 2013); Kate Lacey, "Up in the air? The matter of radio studies", *The Radio Journal: International Studies in Broadcast and Audio Media* 16:2 (2018) s. 109–126.

6. Ett grundläggande verk på fältet *sound studies* är R. Murray Schafer, *The soundscape: Our sonic environment and the tuning of the world* (Rochester 1994 [1977]). Se även Jonathan Sterne, *The audible past: Cultural origins of sound reproduction* (Durham, NC, 2003); Jonathan Sterne, *The sound studies reader* (New York 2012); Emily Thompson, *The soundscape of modernity: Architectural acoustics and the culture of listening in America, 1900–1933* (Cambridge 2004); Francesco Aletta & Jian Kang (red.), *Historical acoustics: Relationships between people and sound over time* (2020); Mark M. Smith (red.), *Hearing history: A reader* (Athens 2007).

7. Detta är en tydlig klangbotten också i svensk mediehistorisk forskning. Några exempel på forskarantologier där liknande inledande resonemang förs är Solveig Jülich *et al* (red.), *Mediernas kulturhistoria* (Stockholm 2008); Anders Ekström *et al* (red.), *History of participatory media: Politics and publics, 1750–2000* (London 2011); Marie Cronqvist *et al* (red.), *Återkopplingar* (Lund 2014).

8. Walter Ong, *Orality and literacy: The technologizing of the word* (London 1982). Idén om Gutenbergparentesen har lanserats av Lars Ole Sauerberg och Thomas Pettitt vid Syddansk

De flesta historiker anser sannolikt att det är alldeles för tidigt att ge ett entydigt svar på frågan om huruvida det digitala utgör en revolution i mänsklighetens kognitiva historia. Men att empiriskt undersöka just radiolyssnandets historia kan vara en möjlighet inte bara att problematisera relationen mellan muntligt och skriftligt. Det kan också forma ett fundament i en angelägen kritik av uppfattningen om radio som enbart ett utstrålande massmedium och kringkastningens era som en parentes i de sociala mediernas långa historia.⁹ Fenomenet radio är i dag inte vad det har varit, men inte heller kan dess historia längre tas för given.

Vilken empiri finns då tillgänglig för de historiker som vill skriva radiolyssnandets historia? För radiohistorikern är det ett sedan länge välkänt faktum att andra källtyper än ljud många gånger måste vara ingången. Detta eftersom ljudet ofta inte finns bevarat, i synnerhet inte från radions tidiga period då direktsändningar var gängse och inspelningar kostsamma. En första och för historiker näraliggande kategori källor är därför skriftliga: tidningar, tidskrifter, broschyrer, annonser, program- och sändningstablåer. Lyssnandet kan spåras i insändare, men också i manuskript, exempelvis till radions särskilda brevlådeprogram. Det kan också spåras i sociala och kulturella praktiker som lyssnandet ger upphov till och som med nödvändighet även involverar andra medieformer. I en nyutkommen bok om australiensiska radio- och tv-publikar använder exempelvis historikern Bridget Griffen-Foley protokoll från olika lokala radioklubbar för att analysera radions plats i människors liv. Ett liknande exempel jag själv nyligen arbetat med är de praktiker av ifyllande av lyssnarrapporter, telefonerande samt brev- och vykortsskrivande som var en så central del av den så kallade DX-kulturen kring utlands- och kortvågsradio under 1900-talet.¹⁰

Bilder och fotografier, såsom bilden till denna text (s. 479), har historiker länge befattat sig med. Bilden som källa har diskuterats flitigt och

universitet i Odense, se t.ex. Thomas Pettitt, "Bracketing the Gutenberg parenthesis", *Explorations in Media Ecology* 11:2 (2012) s. 95–114.

9. Massmedieparentesen eller "the era of broadcasting" som en cesur i de sociala mediernas historia är en tes som drivs bland annat i Tom Standage, *Writing on the wall: Social media, the first 2 000 years* (London 2013).

10. Bridget Griffen-Foley, *Australian radio listeners and television viewers: Historical perspectives* (London 2020); Marie Cronqvist, "Between scripts: Radio Berlin International (RBI) and its Swedish audience in 1989", i Alice Lovejoy & Mari Pajala (red.), *Remapping Cold War media: Institutions, infrastructures, translations* (Indianapolis 2022). Se även Jerome S. Berg, *Listening on the short waves: 1945 to today* (Jefferson, NC, 2010).

tillvägagångssätten har innefattat allt från enkla läsningar av bilden som text till mer sofistikerade, ibland semiotiskt inspirerade, analyser. Mer sällan har resonemangen handlat om de andra modaliteter eller mediala sammanhang som bilden är en del av. Bilden – också den rörliga – har oftast betraktats som ett visuellt medium, vilket ju är begripligt men långt ifrån tillräckligt. För 1900-talshistorikern finns det här mycket att hämta i det stråk inom filmvetenskaplig forskning som handlar om ljud och som utmanar det visuellas helt dominerande ställning. Inte minst i ett fokus på filmreception och visningskontexter blir lyssnandet helt centralt, något som exempelvis Rick Altman har lyft fram i sina studier av stumfilmens medialt diversifierade och högmälda ljudlandskap – röster bakom skärmen, automatiska pianon, mekaniska ljud effekter, orkestrar, sånger och föredrag – för att inte tala om publikens ständiga tjoanden, klappanden, klaganden och kommentarer.¹¹

Muntlig historia och minnesforskning bidrar med ett ytterligare rikt empiriskt tillträde till radiolyssnandets historia. I en färsk avhandling använder etnologen Elin Franzén vid sidan av egna intervjuer bland annat Nordiska museets frågelistmaterial från 1960-talet för att synliggöra meningsskapanden, minnen och upplevelser av radio som en del av svenskars vardagsliv. Franzén anknyter såväl till kulturhistorisk medieforskning som till icke-mediecentriska perspektiv, och avhandlingen är ett välkommet öppnande av gränssnittet mellan ämnena historia, medievetenskap och etnologi.¹² Med sin forskning demonstrerar Franzén nödvändigheten i att anlägga en trans- eller interdisciplinär synvinkel på lyssnandets historia, och hon ställer också det förflutna, analoga lyssnandet i relation till våra samtida digitala umgängesformer. Radiominnen kan också framträda i konsten och i skönlitteraturen, även dessa rika historiska källor.

Jag vill också lyfta fram experiment och laborationer som en spännande och explorativ metodologisk ansats. I en annan nyutkommen bok, *Hands on media history*, samlar medievetarna Nick Hall och John Ellis ett antal forskare som alla arbetat med experimentell historieforskning med materiell mediekultur som utgångspunkt. Inspirationen kommer

11. Rick Altman, *Silent film sound* (New York 2004). Se även Claudia Gorbman, *Unheard melodies: Narrative film music* (London 1987); Michel Chion, *Audio-Vision: Sound on screen* (New York 1994) och Michel Chion, *Film, a sound art* (New York 2009).

12. Elin Franzén, *Radio: Vardagsliv tillsammans med ett massmedium* (Lund 2021).

här från fältet mediearkeologi, vars kanske främsta tillgång är att det synliggör alternativa vägar och temporaliteter i teknikhistorien och bryter upp linjära innovationsberättelser.¹³ Utöver detta finns konstnärliga, pedagogiska och performativa kvalitéer som kan vaskas ut ur experimentell historievetenskap. Mediehistorikern David Hendys samarbete med sångare, ljudtekniker och musikarkeologer i den radiodokumentärserie som låg till grund för boken *Noise: A human history of sound and listening* kan sägas höra till ett sådant experimentellt tillvägagångssätt – det enda sättet att söka förstå förhistoriska *soundscape*s.¹⁴ I en sådan situation blir forskaren själv en aktiv lyssnare.

Bilden från Fredhälls folkskola 1950 öppnar alltså upp många empiriska vägar till lyssnandets historia. Den utgör själv en dokumentation av en specifik lyssnandesituation; barnen fångas på bild medan de lyssnar. Den kan kombineras med traditionellt historiskt skriftligt källmaterial såsom manuskript och annat programmaterial ur Sveriges Radios dokumentarkiv. Men själva lyssnandesituationen kan också kulturhistoriskt spåras i andra källor. Har man tur dyker den upp i minnesform i frågelistsvar, exempelvis i Nordiska museets klassiska radiofrågelista från 1967. Eftersom tilldragelsen på bilden är från så sent som 1950 kan ju den hängivne historikern söka spåra barnen på bilden och intervjua en eller annan 80-åring. Och från 1950 kan det även finnas ljudmaterial att tillgå i Sveriges Radios egna ljudarkiv som ännu inte fått tillfälle att migrera till Svensk mediedatabas (SMDDB) på Kungliga biblioteket.

På det livaktiga ämnesfältet mediehistoria har det ibland under senare år funnits en tendens till fjärmande från 1900-talets dominerande medier – kanske i synnerhet radio och televisionen – till förmån för mer obskyra, glömda eller äldre medieformer. Tendensen är förklarlig och har i sin tur varit en reaktion mot en traditionell mediehistorieskrivning med linjära utvecklingsberättelser och monomediala perspektiv, som dessutom varit snävt nationella.¹⁵ Men det finns förstås all anledning att också ta itu med radion och televisionens historia från nya

13. Nick Hall & John Ellis (red.), *Hands on media history: A new methodology in the humanities and social sciences* (London 2020). Se även Annie van der Oever & Andreas Fickers, "Doing experimental media archaeology: Epistemological and methodological reflections of experiments with historical objects of media technologies", i Ben Roberts & Mark Goodall (red.), *New media archaeologies* (Amsterdam 2019).

14. David Hendy, *Noise: A human history of sound and listening* (London 2013).

15. Pelle Snickars, "Om ny och gammal mediehistoria", *Nordicom Information* 28:1 (2006).

vinklar, och att göra det i dialog med dagens digitala belägenhet är en viktig uppgift. Radiolyssnandets historia kan vara en sådan ingång. Empirin behöver vara bred, mångfacetterad och analyserna kan med fördel hämta inspiration från en lång rad metodologiska och disciplinära fält, varav jag här bara haft utrymme att beröra några. Istället för att bara stämma in i hundraårsminnet av radion som institution (läs: bolag) har forskare nu alla möjligheter att skapa nya och breda historier om radions sociala och kulturella betydelse med avstamp i den kulturhistoriska medieforskningens synliggörande av alternativa mediekronologier. Och i likhet med den lille pojken på främsta raden på bilden från Fredhälls folkskola kommer vi att behöva rikta vår uppmärksamhet också mot andra medier, trots radions synbart centrala placering i rummet.